

Kulturhistorisk kulegravning af Kaas Briketfabrik

Når man står på stranden ved Rødhus med udsigt over Vesterhavet og klitterne i ryggen, kan det være svært at forestille sig, at man står klods op ad et af Danmarks største industrilandskaber. Men det gør man. For lige bag klitrækken ligger den 200 ha. store råstofgrav, hvor Kaas Briketfabrik hentede tørv til fremstillingen af hundredetusinder tons brændselsbriketter fra 1926 til 1966. Selve briketfabrikken ligger på råstofgravens østlige kant inde ved Kaas. Den smukke bygning er nu nærmest en ruin, men selvom en del af glansen er gået af den, er der et udbredt ønske i lokalsamfundet om en bevaring, og en styregruppe med repræsentanter fra bl.a. Moselaugget og kommunalbestyrelsen i Jammerbugt Kommune har sat sig for at afklare mulighederne for en genanvendelse. De lokale bysamfund skylder briketfabrikken deres eksistens, og en konvertering til nye formål vil være et symbolsk farvel til en tid præget af det hårde slid i industrien.

På den baggrund har Nordjyllands Historiske Museum i 2010 foretaget en kulturhistorisk kulegravning af Kaas Briketfabrik

*Kaas Briketfabrik er i dag en ruin.
Forfaldet er fremskredent.*

Landskabet omkring fabriken er et af Danmarks største industri-landskaber. Snorlige afvandingskanaler og granhegn markerer gravefelterne i den 200 ha. store råstofgrav.

med henblik på at sætte det fysiske anlæg, der står foran genanvendelse – eller endelig nedrivning – ind i et bredt kulturhistorisk perspektiv. Arbejdet var finansieret af museet og Kulturarvsstyrelsen, og det bragte resultater, der lå langt ud over det, der var forventet på forhånd. En af de mest iøjnefaldende opdagelser var en nær sammenhæng mellem Knud Rasmussens handelsstation i Thule, handelen med polarræveskind og briketfabrikkens etablering. Det var uventet, og når den slags dukker op, bliver historikerens job med ét meget spændende. Det blev også afdækket, hvordan man stadig kan se sporene efter en teknologiudvikling, der fik fabriken til at fungere og indbragte bagmanden, ingeniør M. Ib Nyboe, meget store patent-indtægter – men også retssager med London-selskabet PECO Ltd. der var en af tørveindustriens førende virksomheder.

Alt det, og mere til, må man vente med at læse om, til kulegravningen foreligger samlet i en trykt version. Her skal vi nøjes med en smagsprøve på, hvad der kom frem om Kaas Briketfabrik som slutstenen på en teknologisk udvikling, der var begyndt i 1800-tallet og havde taget turen omkring en stor del af Europa, Rusland og Canada, inden den nåede Lundergaards mose i 1920'erne.

Fra tørv til brunkul

Tanken om at fremstille brændselsbriketter af tørv har ofte været fremstillet som lidt af en fiks ide, der opstod hos M. Ib Nyboe i forbindelse med overvejelserne over at øge indtjeningen fra mosebruget Lundergaards Mose A/S, hvori han var storaktionær. Selvom museets kulegravning klart viste, at en karakteristik af Kaas Briketfabrik som en teknologisk pionerbedrift er velvalgt, står det samtidigt klart, at billedet af tørvebriketter som en nordjysk opfindelse – og af Nyboe som nærmest en fantast – er en lokal myte. Nyboe var en af tidens toneangivende og internationalt orienterede ingeniører med en veludviklet sans for en videnskabeligt baseret udnyttelse af alle forhåndenværende ressourcer. Og ideen om at presse tørven til briketter var møntet på at løse nogle af de problemer – især tørvenes relativt lave brændværdi og dermed ringe konkurrenceevne over for kul – der var forbundet med en industriel udnyttelse af mosernes enorme brændselsressourcer. Det var samtidigt en ide, der havde spillet en central rolle i udviklingen af og verdens energiforsyning, inden den første gang kom til fuld udfoldelse i Kaas.

De første forsøg på fremstilling af tørvebriketter fandt sted i den Irske Republik, hvor der blev etableret tørvebriketfabrikker i 1850-60'erne, bl.a. i Derrylea, hvor ingeniøren Charles Hodgson anlagde en fabrik, der siden fik ry som forløberen for verdens tørve- og brunkulsbriketindustri. En af de personer, der fulgte de irske forsøg, var nemlig tyskeren Carl Exter, der bragte erfaringerne tilbage til Tyskland og etablerede en tørvebriketfabrik i Haspelmosen mellem München og Augsburg. På Exters fabrik blev der ikke bare presset tørvebriketter; her blev de første forsøg på at presse brunkulsbriketter også gennemført, og det blev startskuddet til den massive udnyttelse af brunkulsforekomster, der forandrede store dele af det tyske landskab, og som snart blev udbredt til resten af verden.

Fra brunkul til tørv – og til Kaas

Hen imod år 1900 modificerede brunkulsindustrien de produktionsmetoder, man havde hentet fra tørvebriketfabrikkerne, først og fremmest ved udviklingen af nye apparater til tørring af de våde brunkul. Det fungerede fint for brunkullene, men da de største producenter af briketfabrikker, Maschinenfabrik Buckau og Zeitzer Eisengießerei und Maschinenbau AG, anvendte dem ved anlæggelsen af tørvebriketfabrikker forskel-

lige steder i Europa og Rusland i tiden omkring 1900, var det ikke en succes. Ingen af fabrikkerne, og heller ikke en række søsteranlæg i Canada, ser ud til at have kørt i mere end få år.

Især Maschinenfabrik Buckau gjorde imidlertid flere forsøg på at udvide sit forretningsområde til at omfatte tørvemoser- ne, og i 1923 etablerede virksomheden en ny forsøgs-tørvebri- ketfabrik, Briketwerke Friedland A/G nær Berlin. Friedland- fabrikken var i virkeligheden blot en lille brunkulsbriketfabrik, hvor tørvene blev tørret i en såkaldt Schultz-rørtørret, og bri- ketterne pressedes i en Exter-presser. De hidtidige fejlslagne forsøg på at etablere tørvebriketfabrikker havde altså ikke fået Buckau til at ændre strategi for sin teknologiudvikling.

På det tidspunkt havde danske tanker om en tørvebriketfabrik allerede rumsteret i en rum tid, og indenrigsministeriet havde i 1922 sendt en vognladning tørv fra Lundergaards Mose til for- søgspresning på brunkulsbriketfabrikken Gewerkschaft Michel (Halle). Efter flere danske delegationers besøg på Friedland-fa- brikken, bl.a. af Nyboe selv, var konklusionen, at det lå lige til højrebenet at kopiere modellen. Den Danske Landmandsbanks repræsentant, ingeniør Rostrup, udtalte således efter et besøg på Friedland-fabrikken, at "Spørgsmaalet om Brikettering af Tørv i større Stil efter den Metode, der forudsættes anvendt i Deres Projekt, [er] teknisk set fuldt ud gennemeksperimentert og løst paa en Maade, der ikke lader Tvivl tilbage om, at en Tørvebriketteringsfabrik, som den paatænkte vil kunne holdes i jævn og sikker Drift gennem en Aarrække." Der var derfor

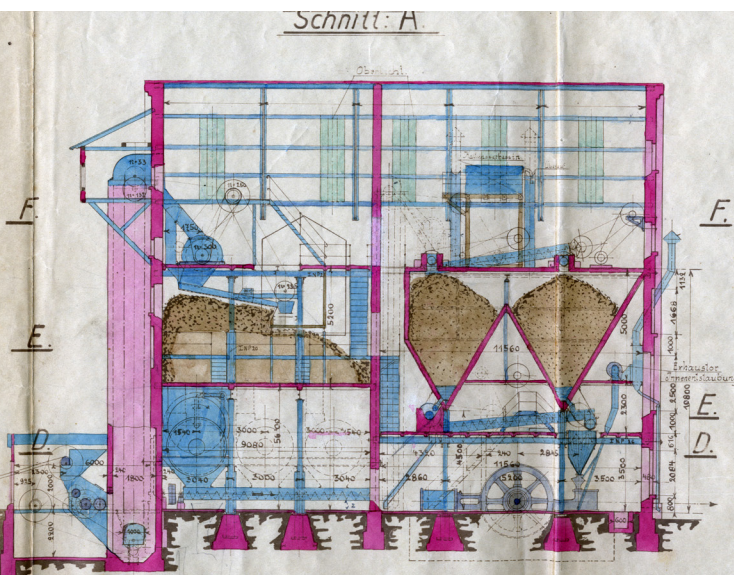
*Kaas Briketfabrik blev opført
efter tegninger fra Europas
førende producent af brunkuls-
briketfabrikker, Maschinenfabrik
Buckau i Magdeburg.*

Torfbriketfabrik Herren Nyboe u. Nissen København.

ab 1:100.

Magdeburg-Buckau d. 16. 7. 24.

ikke så meget at være i tvivl om, da det i 1925 endelig lykkedes for Nyboe at skaffe den nødvendige finansiering. Maskinerne og indretningen til Kaas Briketfabrik blev indkøbt fra Buckau efter tilbud på en Torfbriketfabrik med "die maschinelle Einrichtung einer Torfbriketfabrik mit 2 Pressen und 1 grossen Röhrentrockenapparat für eine Leistung in 24 Stunden von Doppelwaggons a 10.200 kg Briketts aus schwarzen schweren Torf..." ["med en tørvebriketfabriks maskinelle indretning med to pressere og et stort rørtørreapparat med henblik på en ydelse i 24 timer af dobbeltvogne, der hver kan tage 10.200 kg briketter af sort og tung tørv."]

Etableringen af Kaas Briketfabrik var altså en regulær teknologioverførsel, der undervejs havde krævet de mange tilpasninger, som er nødvendige, når teknologi flyttes fra én kontekst til en anden. Kaas-Moseby områdets sociale struktur havde f.eks. været flittigt debatteret. For var der overhovedet (billig) arbejdskraft til rådighed til at bemande fabrikken? Kunne briketterne overhovedet sælges – og til hvem? Samtidig var der også skepsis at spore mht., om brunkulsindustrien nu også havde kunnet frigøre sig fra sin inertie og udvikle et apparat, der uden videre kunne overføres til tørveindustrien. Det står der ingenting om i prospekterne, hvor det gjaldt om at fremstille alt i det bedst tænkelige lys. Men det fremgår bl.a. af, at Nyboe ikke turde gå i gang med etableringen af briketfabrikken, før han havde en model for indvindingen af tørv, som han selv troede på. Og det var ikke tilfældet med de metoder til tørveskæring, der hidtil var udviklet.

Løsningen fandt han imidlertid i Canada, hvorfra han fik kendskab til de såkaldte hydropeat, dvs. tørv, der blev spulet løs i mosen og pumpet til bundfældning og tørring på store arealer. Nyboe havde allerede store erfaringer med hydropeat, ikke mindst i kraft af hans engagement ved byggeriet af et tørvedrevet el-kraftværk ved Moskva, og Kaas Briketfabrik blev derfor etableret med et hydropeat-anlæg. Delene til det fik Nyboe brugte, via sine kontakter i indenrigsministeriet, fra brint-anlægget i den zeppelin-luftstation ved Tønder, der var kommet på danske hænder efter genforeningen i 1920.

En teknologisk pionerbedrift

Nyboe havde set rigtigt mht. brunkulsindustriens formåen i tørvemoserne. For hverken Friedland-fabrikken eller de andre af Buckaus tørvebriketfabrikker ser ud til at have overlevet i mere end en kort periode, og i Kaas var de fleste af Buckaus

maskiner atter fjernet, inden der var gået fem år. At hans lid til hydropeat-anlægget så også var et fejlskøn, var en streg i regningen. Det kom aldrig til at fungere efter de oprindelige planer.

Selvom Nyboe senere skød skylden på en række særdeles våde somre i 1926-28, kan man imidlertid spekulere over, om han ikke på forhånd var klar over, at det ville gå sådan, men valgte at tie om det for at få fabrikken i gang – og så se, hvad der skete. I hvert fald havde Nyboe løsningen på trapperne med det samme, for allerede i 1926 var han godt i gang med den teknologiudvikling, der i sidste ende bar frugt, og som – efter en konkurs og en rekonstruktion af virksomheden – blev basis for fabrikkens drift frem til lukningen i 1966. Og nu gik teknologioverførslen ikke længere fra udlandet til Kaas, men den anden vej. For Nyboe kunne patentere sine opfindelser, og i løbet af 1930'erne blev Kaas Briketfabrik et internationalt tilløbsstykke for industrifolk, der ønskede at etablere tilsvarende anlæg i deres hjemlande.

Men alt det må man som nævnt vente med at læse om, til museets kulegravning foreligger i bogform.